

Mieczysław Majewski

Konserwacja sarkofagów etruskich ze Zbiorów Czartoryskich

Ochrona Zabytków 44/3 (174), 201-204

1991

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MIECZYŚŁAW MAJEWSKI

KONSERWACJA SARKOFAGÓW ETRUSKICH ZE ZBIORÓW CZARTORYSKICH

Historia oraz technika wykonania obiektów

Od kilku lat trwają prace konserwatorskie przy kolekcji sarkofagów etruskich, przechowywanej w magazynach Muzeum Narodowego w Krakowie. Z całej kolekcji eksponowano jedynie na wystawie „Sztuka etruska” w 1967 r. same pokrywy, skrzynie zaś składowano jako luźne fragmenty zapomnianej kompozycji.

Sarkofagi pochodzą z końcowej fazy sztuki etruskiej – z przełomu II i I stulecia p.n.e. Wykonane zostały w warsztatach ceramicznych południowej Etrurii (Tarquini, Tuscania). Przez wiele stuleci obiekty te znajdowały się w grobowcach. Po ich wydobyciu (prawdopodobnie w XIX w.) w 1884 r. zakupił je we Florencji W. Czartoryski u antykwariusza C. Borraniego. Po przywiezieniu do Krakowa rzeźby umieszczono w magazynach Muzeum XX. Czartoryskich. Sarkofagi składają się z dwóch elementów: dekoracyjnej pokrywy oraz prostokątnej skrzyni. Wymiary skrzyni odpowiadają przeciętnemu wzrostowi dorosłego człowieka.

Pokrywa ma kształt łoża, na którym umieszczono figurę będącą wizerunkiem zmarłego. Pokrywę i skrzynię przecięto poprzecznie na dwie części. Sarkofag składa się więc z czterech części, luźno ze sobą połączonych. Ponieważ tył sarkofagu zwykle dosunięty był do ściany grobowca, elementy dekoracyjne zarówno na pokrywie, jak i skrzyni, umieszczono tylko na frontalnym boku.

Sarkofagi wykonane zostały z terakoty (jasnej, ceglastoczerwonej). Masę ceramiczną przygotowano z odpowiednio przeszlakowanej gliny zmieszanej z dodatkowymi substancjami (tuf wulkaniczny). Skrzynie oraz pokrywy modelowano ręcznie. Najpierw formowano dno skrzyni, później ścianki pionowe, a na końcu wieńczące je płaskie listwy. Następnie dekorowano ścianki frontalne. Końcówką czynnością było przecięcie skrzyni na dwie części. Do identyfikacji połówek służył znak graficzny umieszczony na listwie wieńczącej. Modelowanie pokrywy również rozpoczynano od uformowania poziomych partii podstawy. Następnie modelowano ścianki pionowe, które zasklepiano od góry. W ten sposób powstawały komory charakterystyczne dla ręcznego rzeźbienia w glinie bez stosowania form odlewniczych. Długie komory od wewnątrz mają poprzeczne przegrody o znaczeniu konstrukcyjnym. Formy mniejsze, jak dłonie, stopy, uformowano oddzielnie. Po dociśnięciu gotowych elementów miejsca styku zacierano świeżą porcją gliny. Na koniec całość pokrywano dobrze wyszlakowaną gliną i dzielono na dwie części. Po naturalnym wyschnięciu sarkofagi wypalano w piecu ceramicznym. Następnie wybrane fragmenty polichromowano.

Głównym celem prezentowanych prac było połączenie zachowanych elementów zabytku w logiczną całość. Powtórzono zasadę budowy rzeźby, którą kierowano się w XIX w. we Włoszech, przygotowując sarkofagi do sprzedaży. Łączenia wykonano, stosując współczesne

metody i środki. Rzeźby opracowano plastycznie w ograniczonym zakresie. W wypadku jednej z części pokrywy konieczne było przeprowadzenie konserwacji osłabionej terakoty. Przy pozostałych częściach poprzestano na zabiegach konserwatorskich o charakterze profilaktycznym.

Stan zachowania i przyczyny zniszczeń

Na podstawie wykonanych badań wiadomo, że podstawowym składnikiem terakoty jest tuf wulkaniczny. Mógł być to popiół wulkaniczny z dawnego wulkanu Monte Somma. Na dnie krateru tego prehistorycznego wulkanu uformowany jest stożek Wezuwiusza. Porównano próbkę terakoty z próbką lawy Wezuwiusza. W próbce terakoty wykształcenie oliwinów, piroksenów, plagioklazów i kwarców jest bardzo zbliżone do porównawczej próbki „lawy” Wezuwiusza i tufu z Pompei. Tło skalne lawy Wezuwiusza stanowi szklivo i elementy żółtobrązowe, mikrokryształiczne, podobne do elementów tła próbki. Tło próbki terakoty jest czerwono-brązowe i obfitsze niż w lawie. Wynika to z faktu, że do zmielonej, rozdrobnionej lawy względnie tufu wulkanicznego dodana została substancja ilasta typu Terra-rossa. Czerwono-brązowe zabarwienie jest efektem prażenia takiej mieszaniny. Temperatura prażenia była niezbyt wysoka, gdyż nie doprowadziła do zeszkliwienia względnie wykryształizowania składników tła.

Porównanie próbek terakoty pobranych z różnych części sarkofagów wykazało, że masa chemiczna była niejednorodnie wypalana. W mniejszym stopniu różnice w ilości składników mikrokryształicznych czy też samego „wypełniacza” były mniejsze.

W jednym obiekcie najślabiej była wypalona część pokrywy z wyobrażeniem dolnej połowy postaci. W tej części terakota łuszczy się z powodu zmniejszenia odporności na wietrzenie. Minerale ilaste, stanowiące domieszkę w ma-

1. Skrzynia sarkofagu etruskiego (nr inw. 599) – widoczne pozostałości po ingerencji plastycznej z ubiegłego stulecia

1. Coffin of an Etruscan sarcophagus (inventory no 599) – with visible remnants of intervention dating from the last century.

2. Profilaktyczne odsalanie terakoty metodą kąpeli dynamicznej

2. Prophylactic desalination of the terracota, using the dynamic bath method.

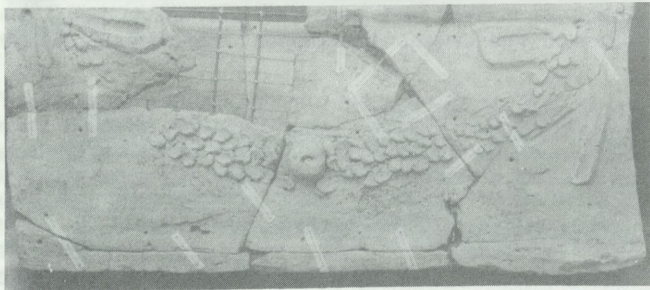
sie tufowej i uwodnione tlenki żelaza, nie uległy pełnemu spieczeniu – nie mają więc odpowiedniej wytrzymałości i odporności na wietrzenie. We wspomnianej części pokrywy wykryto największe zasolenie terakoty. Stwierdzono obecność następujących jonów: sód, potas, magnez, siarczan, chlorki, azotany w ilości 1,42% do 3,8% w zależności od miejsca pobierania próbek. Stosunkowo dużo wykwitów soli zaobserwowano w pobliżu łuszczących się warstw terakoty. Źródłem zasożenia mogły być wilgotne (niejednokrotnie do 3/4 zalane wodą) grobowce etruskie.

Na powierzchni terakoty występują miejsca odbarwione – szare. Wiąże się to z obecnością kalcytu. Kalcyt tworzy nawarstwienia mikrokryształiczne z drobnymi 0,1-0,2 mm kryształami na powierzchni. Kryształy te są bardzo czyste, a sposób ich występowania i połączenia z nawarstwieniami kalcytowymi wykazuje, że powstały one z roztworu wodnego wolno operującego.

Na powierzchni terakoty stwierdzono również obecność kryształów gipsu pochodzących z reakcji chemicznych, prawdopodobnie pod wpływem SO_2 zawartego w powietrzu.

Konserwacja terakoty

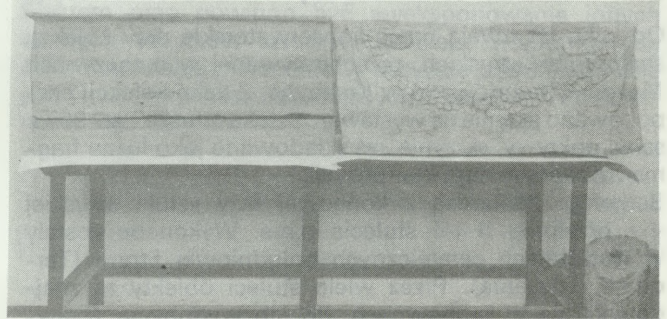
Prace konserwatorskie ograniczono do zabiegów profilaktycznych – do usunięcia szkodliwych nawarstwień i roztworu soli ze struktury terakoty. Przy odczyszczeniu powierzchni ceramiki wykorzystano w pierwszej fazie zabie-

3. Skrzynia sarkofagu w trakcie konserwacji – widoczne miejsca wzmocnione metalową konstrukcją

3. Coffe of the sarcophagus in the course of conservation – with visible places strengthened by means of a metal construction.

gu gumę chlebową. Następnie terakotę doczyszczano na mokro, stosując roztwór detergentu. Odsolenie wykonano metodą swobodnej migracji soli do rozszerzonego środowiska. W wypadku części wspomnianej pokrywy z wyobrażeniem dolnej połowy postaci program konserwatorski poszerzono o zabezpieczenie łuszczących się warstw terakoty, usunięcie zabezpieczeń z 1972 r. oraz wzmocnienie strukturalne substancji zabytkowej. Zabieg odsalania w tym wypadku był szczególnie ważny. Zastosowano metodę kąpeli statycznej oraz dynamicznej. Do zabezpieczenia powierzchni łuszczącej się użyto roztwór Osolan KL o stężeniu uzależnionym od stopnia dezintegracji.

4. Skrzynia sarkofagu przygotowana do ekspozycji muzealnej po wykonaniu zabiegu plastycznego

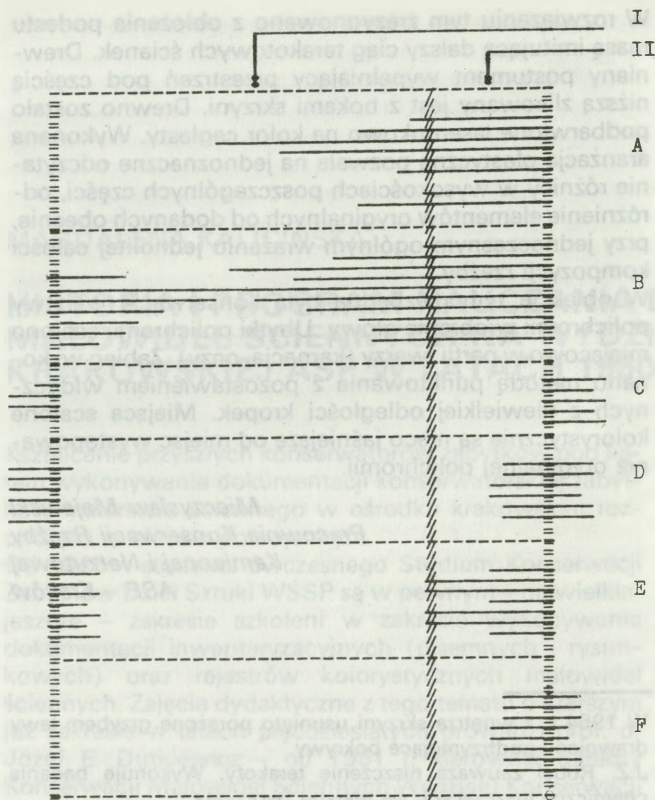
4. Coffe of the sarcophagus prepared for museum display following the plastic operation.

Dużym problemem było usunięcie zabezpieczeń wykonanych w 1972 r. Brak szczegółowej dokumentacji przeprowadzonych wówczas prac oraz trudności w rozpoznaniu użytych tworzyw wymagały wielu badań i prób przy ich rozmiękczeniu, a następnie ekstrakowaniu. Wzmocnienie strukturalne terakoty uzyskano nasączając mieszaniną żywicy Osolan K w octanie etylu (1 część objętości) i Osolan KL w toluenie (3 części objętości). Impregnację przeprowadzono metodą kąpeli. Zabieg trwał cztery doby. Po wyjęciu z kąpeli obiekt pozostawiono w oparach rozpuszczalników na 14 dni. Najpierw wyparował bardziej lotny octan etylu, co spowodowało zagęszczenie żywicy w wewnętrznych partiach ceramiki. W następnej kolejności migrował toluen powodując usztywnienie żywicy.

Dla zabezpieczenia polichromii użyto 3% roztwór Paraloidu B-72 w acetonie.

Stan zachowania kompozycji rzeźbiarskich oraz przyczyny przekształceń plastycznych

Zabytki znajdujące się w Krakowskim Muzeum Narodowym stanowią wtórną kompozycję rzeźbiarską. Do ich montażu wykorzystano przypadkowo dobrane elementy, pochodzące z różnych sarkofagów. Świadczą o tym m.in. różne znaki graficzne występujące na tej samej skrzyni czy pokrywie, znaczne odchylenia w wymiarach ścianek. Na przykład sarkofag o nr inw. 599 składa się z dwóch części skrzyń z dekoracją płaskorzeźbioną, przy czym jedna z nich zdobi tył kompozycji. Zmontowano go tak niewątpliwie we Włoszech, wykorzystując elementy pochodzące z przypadkowych znalezisk lub odkryć dokonywanych w XIX w. Wykopalka prowadzono wówczas w sposób bezładny, szukając jedynie przedmiotów wartościowych. Przed rozpoczęciem prac konserwatorskich w wyglądzie sarkofagów widoczne były opracowania plastyczne

5. Stan zachowania terakoty w pokrywie sarkofagu

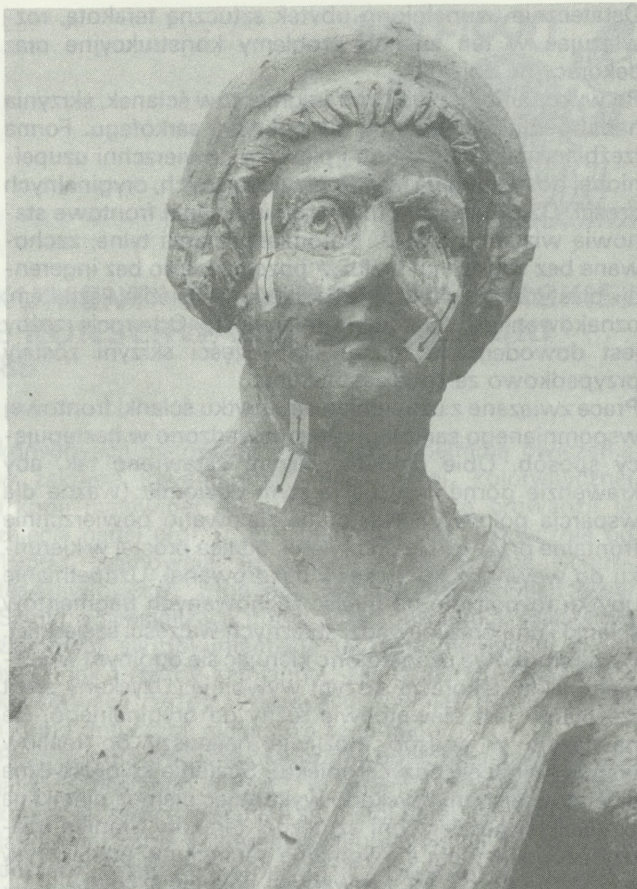
5. State of the terracotta on the lid of the sarcophagus

sprzed ok. 10 lat, kiedy prowizorycznie połączono rozbite na wiele drobnych fragmentów ścianki skrzyń. W ramach obecnej konserwacji w pracowni modelarskiej skleiono pęknięcia barwionym gipsem. Ubytki form rzeźbiarskich uzupełniono zaprawą wapienną imitującą terakotę. Do większych uzupełnień jako konstrukcję użyto drewniane elementy obite trzcina. Nie impregnowano w warstwę polichromii. W czasie transportu sarkofagów do Krakowa w XIX w. oraz przechowywania w Zbiorach Czartoryskich kompozycja rzeźbiarska uległa dalszemu zniszczeniu. Terakotowe ścianki skrzyń przechowywano jako stertę luźnych fragmentów. Dziewiętnastowieczne uzupełnienie odpadły i odsłoniły ubytki formy rzeźbiarskiej. W miejscach łuszczącej się terakoty pojawiła się „nowa” plastyka powierzchni. Użyte w 1972 r. środki do zabezpieczenia osłabionej ceramiki dodatkowo zniekształciły barwę i fakturę tej części rzeźby. Zabrudzenia zmieniły kolorystykę powierzchni terakoty.

Polichromia zachowała się w niewielkim stopniu. Ze względu na jej bardziej symboliczne, niż dekoracyjne znaczenie w sztuce etruskiej oraz sposób nakładania na nowe wyroby, sprawa analizy występowania ubytków pierwotnych lub wtórnych tej warstwy nie jest łatwa. Widoczne na powierzchni terakoty nawarstwienia węglanowe, miejscami nieodwracalnie zmieniły kolorystykę użytych farb – wystąpiły odbarwienia. W partiach pozabawionych polichromi nawarstwienia te zakłócają odbiór estetyczny obiektu, rozbijając formę rzeźbiarską szarą barwą i wyraźnym konturem.

Opracowanie plastyczne obiektów

Opracowanie plastyczne polegało na wykonaniu zabiegów umożliwiających ekspozycję obiektów w warunkach muzealnych. Zgodnie z założeniami ogólnymi ekspozycja

6. Pokrywa sarkofagu etruskiego o nr inw. 599. Rysunek z zaznaczeniem działań plastycznych oraz ingerencji w strukturę obiektu

6. Lid of an Etruscan sarcophagus (inventory no 599). Plastic works and interventions in object's structure are marked on the drawing.

powtarza aranżację z XIX w., tj. połączenie części pochodzących z różnych egzemplarzy sarkofagów. Podstawową czynnością było więc prawidłowe dopasowanie, a następnie trwałe połączenie luźnych fragmentów skrzyń. Sklejenie wzmocniono bolcami z metalu nierdzewnego. Ich średnicę dobierano tak, aby nie spowodować osłabienia cienkich ścianek skrzyń. Do zabiegu użyto klej odwracalny Osolan KL oraz K-16. W miejscach szczególnie osłabionych wzdłuż spoin założono kity wzmacniające. Pozostałe szczeliny biegnące wzdłuż połączeń elementów pękniętych postanowiono eksponować z niewielkim retuszem. Jest to odejście od rozwiązań z ubiegłego stulecia, kiedy to wszelkie rysy tego typu likwidowano przez kitowanie. W celu podniesienia walorów plastycznych powierzchni rzeźby, maksymalnie zbliżono jej wygląd do pierwotnego wyglądu terakoty. Stąd wiele uwagi poświęcono starannemu oczyszczeniu ceramiki z zabrudzeń, usunięciu wtórnych nawarstwień fałszujących naturalną kolorystykę i fakturę obiektu. W obrębie części klejonych oraz uzupełnianych usunięto pozostałości po dawnych ingerencjach – gips, zaprawę wapienną, zabielenia. Ze względu na wyjątkowo agresywne działanie w odbiorze estetycznym, częściowo usunięto ciemne plamy oraz kalcytowe nawarstwienia. W niektórych partiach ograniczono się jedynie do złagodzenia ich konturów.

Wiele kontrowersji wzbudziła sprawa wyjątkowo dużego ubytku w skrzyni jednego z sarkofagów (nr inw. 598).

Ostatecznie uzupełniono ubytek sztuczną terakotą, rozwiązując w ten sposób problemy konstrukcyjne oraz dekoracyjne obiektu.

Po wykonaniu brakujących fragmentów ścianek, skrzynia nadal pełni rolę podpory dla pokrywy sarkofagu. Forma rzeźbiarska, kolor, faktura i plastyka powierzchni uzupełnionej dostosowana jest do przylegających, oryginalnych części. Dzięki takiemu rozwiązaniu ścianki frontowe stanowią wizualną całość. Natomiast ścianki tylne, zachowane bez większych braków, pozostawiono bez ingerencji plastycznej, mimo że różnią się od siebie kształtem, oznakowaniem, kolorem, wymiarami itp. Odwrocie rzeźby jest dowodem na to, że obie części skrzyni zostały przypadkowo ze sobą zestawione.

Prace związane z uzupełnieniem ubytku ścianki frontowej wspomnianego sarkofagu przeprowadzono w następujący sposób. Obie połówki skrzyni ustawiono tak, aby krawędzie górne były na jednym poziomie (ważne dla wsparcia pokrywy). Następnie zlicowano powierzchnie frontalne przez lekkie odchylenie od lica prostej w kierunku do wewnątrz całej części dekorowanej. Uzupełnianie ubytku rozpoczęto od miejsc zachowanych fragmentów ścianki i dna oraz krawędzi styecznych w części sąsiedniej. Partie środkowe uzupełniono kierując się ogólnym wrażeniem, jakie dekoracja skrzyni wywołuje. Uzyskany efekt rzeźbiarski jest niewątpliwie różny od oryginalnego, ale nawiązuje w sposób możliwie najlepszy do realiów współczesnej ekspozycji obiektu. Scalenie kolorystyczne całej powierzchni uzyskano wykonując ciemne plamki na niewielkiej powierzchni sztucznej terakoty. Granica między uzupełnieniem a oryginalną ceramiką w postaci rysy nawiązuje do nie retuszowanych pęknięć skrzyni.

W innym sarkofagu (nr inw. 599) powtórzono pomysł z zastosowaniem drewnianego podestu dla wyrównania wysokości w zdecydowanie różnych częściach skrzyni.

W rozwiązaniu tym zrezygnowano z obłożenia podestu masą imitującą dalszy ciąg terakotowych ścianek. Drewniany postument wypełniający przestrzeń pod częścią niższą zlicowany jest z bokami skrzyni. Drewno zostało podbarwione laserunkowo na kolor ceglasty. Wykonana aranżacja plastyczna pozwala na jednoznaczne odczytanie różnicy w wysokościach poszczególnych części, odróżnienie elementów oryginalnych od dodanych obecnie, przy jednoczesnym ogólnym wrażeniu jednolitej całości kompozycji rzeźby.

W obiekcie tym niezbędna była konserwacja warstwy polichromii w obrębie głowy. Ubytki polichromii scalono miejscowo w partii twarzy (karnacja, oczy). Zabieg wykonano metodą punktowania z pozostawieniem widocznych z niewielkiej odległości kropek. Miejsca scalone kolorystycznie są nieco jaśniejsze od miejsc występowań oryginalnej polichromii.

*Mieczysław Majewski
Pracownia Konserwacji Rzeźby
Kamiennej i Narzutowej
ASP – Kraków*

W 1954 r. z wnętrza skrzyni usunięto porażone grzybem ławy drewniane podtrzymujące pokrywy.

J.Z. Robel zauważa niszczenie terakoty. Wykonuje badania chemiczne luszczących się warstw tworzywa.

Od 1961 r. daje się zauważyć szczególne zainteresowanie stanem zachowania obiektów. Powołano komisję, zlecono badania. W 1972 r. W. Łabędzki przeprowadził na powierzchni pokrywy jednego z sarkofagów próby różnych zabezpieczeń osłabionej terakoty. W latach 1979-1980 odnowiono jeden sarkofag, w 1986-1987 – drugi sarkofag, na rok 1990 zaplanowano prace przy trzecim obiekcie.

THE CONSERVATION OF ETRUSCAN SARCOPHAGI IN THE CZARTORYSKI COLLECTION

The National Museum in Cracow contains three Etruscan sarcophagi, purchased in Florence by Wł. Czartoryski in 1884. They are made from terra rossa with a large admixture of volcanic tuff. Each object consists of four separate parts. Only some of them constitute an original whole, and the remaining ones are an assembly of various objects.

The work conducted on the sarcophagi included the conser-

vation of the weakened terracota with the Osolan KL resin solution, produced in Poland. The composition of the sarcophagi was cemented by means of joining the cracked fragments (bolts were inserted within the structure of the walls), and a supplementation of the select gaps of sculpture and polychromy. The fissures along the cracks were left untouched. In one of sarcophagi a wooden podium was employed in order to unify the height of various halves of the object.